

Н.С. Абашина

В.В. ХВОЙКА — ДОСЛІДНИК СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПРИДНІПРОВ'Я

В.В. Хвойка збагатив археологічну науку України, відкривши цілий ряд нових культур. Його наукова спадщина значна і важлива. Наукові праці В.В. Хвойки донині привертаять увагу спеціалістів. Матеріали, здобуті під час досліджень досі є цінним джерелом для вчених, які висвітлюють стародавню історію півдня Східної Європи.

Вікентій (Вікенс, Чеслав) Хвойка народився 8 лютого 1850 р. у Північній Чехії в с. Семіні, де на р. Ельбі його батько мав невеликий маєток. Цей маєток межував з королівськими володіннями, і В.В. Хвойка підлітком любив з батьком полювати в королівських лісах. Рід Хвойка був старовинного дворянського походження, але після Білогорської битви (8 листопада 1620 р.), коли їх маєтність, серед інших, була спалена, усі родові документи загинули, і наступні покоління вели життя звичайних фермерів. Батьки Вікентія В'ячеславовича мали велике молочне господарство. Дитинство його пройшло у великій родині — він був старшим сином у сім'ї, в якій було ще 8 дітей. Спогади юності у нього були пов'язані з австро-пруською війною, події якої він болісно переживав. Початкову освіту В.В. Хвойка отримав у сільській Семінській школі, по закінченні якої вступив до комерційного училища в м. Хрудимі.

Що спонукало його покинути батьківщину, В.В. Хвойка не любив говорити, але в 1876 р. разом з кількома приятелями він переїхав в Росію і оселився в Києві. В.В. Хвойка став викладати німецьку мову і малювання, а деякий час — навіть фехтування. Проте педагогічна діяльність не задовольнила його, за першої нагоди він зайнявся сільським господарством, скориставшись пропозицією знайомої йому родини Дефорен, яка надала йому свою дачу в с. Петрушках неподалік Києва. Тут В.В. Хвойка успішно культивував чеське просо «росичку» для поширення його в Росії, а також займався хмільництвом. Він запропонував практичні шпалери, що значно спрощували догляд і збирання хмелю. Свій досвід В.В. Хвойка узагальнив у працях «Росичка» (1885) і «Хмелеводство и уход за ним» (1891). На сільськогосподарських виставках у Ромнах (1884) і Харкові (1887) він отримав бронзові медалі. На всесвітній виставці 1889 р. в Парижі В.В. Хвойка здобув диплом, срібну медаль та був обраний членом Французької національної сільськогосподарської, промислової і комерційної академії. На жаль, пожежа знищила приміщення, в якому працював В.В. Хвойка. Згоріли всі креслення, моделі, малюнки і плани.

Невдовзі випадок надав змогу Вікентію В'ячеславовичу обрати собі новий вид діяльності. Коли розбирали згарище, у землі були знайдені уламки скляних браслетів великокняжої доби. Зацікавившись знахідкою, В.В. Хвойка ретельно почистив речі і нашив на картон. Вони започаткували його колекцію. З того часу почався новий період у житті В.В. Хвойки. Проте нова діяльність не стала цілком випадковою. Захоплюватися стародавньою історією і старожитностями В.В. Хвойка почав ще в юності, коли жив і працював у Празі (1864—1876). Він навідував одного антиквара, де й зустрічався з любителями старожитностей. Саме з тих

часів приятельські стосунки пов'язували В.В. Хвойку з чеськими археологами, про що свідчать листи, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

В.В. Хвойка почав вивчати територію Києва, оглядати дніпровські дюни, де нерідко знаходив речі, що мали археологічну цінність. Маючи чудову пам'ять, він зайнявся самоосвітою. Читав книжки з археології, історії первісної культури, стародавньої історії. Він цілком віддався новій справі, вбачаючи в цьому можливість продуктивно працювати.

Успіх сприяв В.В.Хвойці з перших років його археологічних досліджень. У серпні 1893 р. він зробив визначне відкриття: у садибах на Кирилівській вулиці (№ 59, 61) у Києві виявив велику стоянку кам'яного віку. Про відкриття В.В. Хвойка повідомив професорів В.Б. Антоновича і П.Я. Армашевського, які взяли участь в її дослідженні. В.В. Хвойка вперше підійшов до пам'ятки кам'яного віку як до історичного джерела. Площа, розкопана протягом 1893—1902 рр., становила близько 10 тис. м². Було виділено кілька культурних шарів. В.В. Хвойка розробив новий метод розкопок — культурні залишки залишаються у тому стані, в якому вони були знайдені, розчищаються з усіх боків, при цьому звертається велика увага на їх горизонтальне розташування. Оскільки не було змоги забезпечити цілість знахідок до закінчення розкопок, В.В. Хвойка фіксував їх розташування у шарі. Втім дослідник недооцінював значення докладної польової фіксації, обмежуючись лише невеликими нотатками та незначною кількістю вертикальних розрізів і планів.

Відкриття цієї пам'ятки змусило дещо змінити погляди на доісторичне минуле Східної Європи. Це була друга пам'ятка, що свідчила про співіснування мамонта і людини в Південно-Східній Європі (першою була Гінцівська стоянка на Полтавщині, виявлена в 1873 р.), але в науковому відношенні вона зайняла перше місце. Особливий інтерес становила знахідка бивня мамонта, орнаментованого різьбленням. Розкопки стали широко відомими в наукових колах, як вітчизняних, так і зарубіжних, і принесли визнання досліднику.

В.В. Хвойка був переконаний в існуванні пам'яток на території Києва, аналогічних Кирилівській стоянці, і робив спроби відшукати їх. Восени 1903 р. В.В. Хвойка фіксує рештки зруйнованої стоянки кам'яного віку на схилах Батисової гори в Протасовому яру (Київ). Ще одну стоянку він відкрив в околицях с. Селище на правому березі Дніпра поблизу Канева.

Спілкування з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем під час розкопок Кирилівської стоянки істотно вплинуло на В.В. Хвойку. На той час В.Б. Антонович був не лише професором історії і завідувачем Археологічного музею і Нумізматичного кабінету Київського університету. Він був також головою «Товариства Нестора Літописця», членом Львівського наукового товариства ім. Т. Шевченка й організатором багатьох археологічних з'їздів. В.Б. Антоновича вважали ідейним натхненником київської історико-археологічної школи, до якої входили такі визначні вчені, як Д. Багалій, М. Біляшівський, Хв. Вовк, В. Ляскоронський, Д. Щербаківський, М. Грушевський та ін.

Саме на останні десятиліття ХІХ ст., коли археологічні матеріали були проголошені одним з найважливіших джерел для пізнання минулого країни, припадає розгортання археологічних досліджень і переведення їх на науковий ґрунт. Значним кроком уперед, порівняно з приватним колекціонуванням, було створення товариств, які ставили за мету зберігати і досліджувати старовинні пам'ятки. Одним з таких об'єднань було і Київське товариство старожитностей і мистецтв, започатковане в 1894 р. 19 вересня 1897 р. В.В. Хвойка був прийнятий до цього товариства. Він брав активну участь у підготовці і проведенні археологічних виставок в 1897 і 1899 рр., експонати яких стали основою археологічного відділу новоствореного Київського Художньо-промислового і Наукового Музею. Музей було відкрито в 1899 р., директором призначено М.Ф. Біляшівського. На посаді хранителя (кустоса) археологічного відділу цього музею В.В. Хвойка працював до кінця життя.

Перші роки існування музею були досить тяжкими. Незважаючи на ново-збудоване приміщення (нині в ньому розташовано Національний художній музей України) вологість у будинку була настільки великою, що стіни вкривалися

пліснявою. В.В. Хвойка шуткував, що висушив приміщення музею своїми легеньками. Він започаткував Інвентарну книгу, до якої записував усі набутки музею. Останній запис зроблений ним 5 червня 1914 р. У вересні цю роботу продовжила його учениця В.Є. Козловська, яка записала, зокрема, і колекції самого В.В. Хвойки, заповідані музею. Помер В.В. Хвойка 20 жовтня (2 листопада) 1914 р. Похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Під час дослідження Кирилівської стоянки в 1893 р. В.В. Хвойка звернув увагу на фрагменти кераміки, що траплялися у великій кількості у верхніх шарах нагірного плато. Розвідкові розкопки показали, що від Флорівської гори до Кирилівського монастиря тягнеться культурний шар, що складався з уламків кераміки, розписаних чорною та червоною фарбою, кісток тварин і знарядь праці, виготовлених з кісток, рогу і кременю. На тій самій Кирилівській вулиці В.В. Хвойка відкрив заглиблені житла нового культурного типу енеолітичної доби.

Дослідження В.В. Хвойкою відкритої на Кирилівських висотах нової культури почалося в березні 1897 р. нижче по Дніпру в околицях сіл Трипільля, Верем'я та Жуківці. Тут дослідник разом із землянками відкрив новий вид пам'яток, що належав до тієї самої культури, — площадки, що складалися з обпаленої глиняної маси. Нова культура отримала назву трипільської, і В.В. Хвойка досліджував її майже до 1909 р. В.В. Хвойка дав характеристику знайдених старожитностей, описав їх особливості, визначив час виникнення і місце серед інших пам'яток Східної Європи. В.В. Хвойка був цілком переконаний у місцевому походженні цієї землеробської культури.

Незважаючи на те, що у вивченні пам'яток трипільської культури роботи В.В. Хвойки не були позбавлені недоліків, результати його досліджень мали величезне значення. Відкриття В.В. Хвойкою пам'яток трипільської культури привернуло увагу вчених. Доповіді про дослідження культури були заслухані на XI, XIII і XIV археологічних з'їздах, на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей, на XII Міжнародному з'їзді доісторичної антропології та археології в Парижі, на конгресі у Флоренції. Зі сторінок газет не сходили повідомлення, замітки, публікації, статті, присвячені трипільським старожитностям.

Кожний польовий сезон В.В. Хвойка досліджував десятки курганів — доби бронзи, скіфського та давньоруського часу, кочовиків XII—XIV ст. Значним був внесок В.В. Хвойки у вивчення пам'яток раннього залізного віку. Він провів дослідження на городищах скіфського часу — Шарпівському, Пастирському і Мотронінському на Черкащині, Новобудківському на Сумщині. У 1898 та 1901 рр. В.В. Хвойка першим провів розкопки на Пастирському городищі. Були досліджені укріплення та житла скіфського часу, а також виявлена значна кількість прикрас (фібули, браслети, підвіски тощо) ранньосередньовічного часу (VII—VIII ст.).

У 1899—1901 рр. В.В. Хвойка почав вивчати поля поховань. На той час пам'ятки цього типу були добре знані в Центральній Європі, де їх пов'язували зі слов'янським етносом, і зовсім невідомі в Росії. Перші у Придніпров'ї розкопки полів поховань В.В. Хвойка провів у 1899 р. у Ромашках на Київщині. Знахідки людських кісток, посудин з перепаленими кістками та стародавніх речей на глинищі зумовили негайний огляд місця і проведення розкопок. Дослідження ділянок між давньоруськими курганами дало змогу відкрити три поховання, що супроводжувалися гончарним посудом і бронзовими фібулами римського часу. У 1901 р. В.В. Хвойка продовжив розкопки могильника, дослідивши ще чотири тілопокладення і тілоспалення. Восени 1899 р. В.В. Хвойка приїхав до с. Зарубинці поблизу Канева. До цього спричинили неодноразові повідомлення його мешканців про знахідки стародавніх поховань, які супроводжувалися посудом, бронзовими фібулами та іншими речами, на території кар'єру для видобутку каменю. Незважаючи на вкрай несприятливі погодні умови, ученому все ж удалося розкрити кілька безкурганних тілопокладень і тілоспалень межі нової ери. У наступному 1900 р. В.В. Хвойка досліджував поле поховань поблизу с. Черняхів південніше Києва, де розкопав 251 поховання III—IV ст. н. е. У похованнях серед іншого було знайдено своєрідний гончарний посуд.

Саме з цих досліджень термін «поля поховань» у вітчизняній археологічній літературі пов'язується з певною групою пам'яток, що вперше були виявлені у вигляді могильників без наземних ознак. Пізніше цей термін трансформувався

в зарубинецьку та черняхівську культури, що послідовно заступають одна одну. Відкриття цих старожитностей знаменує собою початок принципово нового етапу у вивченні проблеми походження слов'ян, пов'язаного з пошуками витоків слов'янських культур серед старожитностей межі першої половини I тис. н. е.

Значну увагу надавав В.В. Хвойка давньоруським пам'яткам. Ще досліджуючи Кирилівську стоянку, він звернув увагу на те, що в прилеглий місцевості розташовані рештки городища та численні «слов'янські» кургани. Деякі з них він розкопав, зазначивши, що в них містилися речі арабського походження, зокрема монети. У 1894 р. В.В. Хвойка на Замковій горі (Киселівка) виявив залишки давньоруських ремісничих майстерень — косторізної, металообробної та ювелірної. Улітку 1898 р. він досліджував літописний Витачів, визначив межі городища, вивчав могильник і житла, де збереглися глинобитні печі. У серпні 1899 р. поблизу Китаєва (околиця Києва) для учасників XI Археологічного з'їзду В.В. Хвойкою і В.А. Городцовим було проведене дослідження кількох давньоруських курганів. У 1902 р. за дорученням Археологічної комісії В.В. Хвойка обстежив городища в с. Старі Безрадічі на Київщині, де виявив залишки давньоруських жител і поховань. У 1909 р. В.В. Хвойка обстежив давньоруські пам'ятки на території Вишгорода, Байгорода та Липовецького повіту.

У 1907 р. В.В. Хвойка розпочав розкопки на території стародавнього київського дитинця, у садибі лікаря М.М. Петровського на вул. Володимирській, 2 (нині садиба Національного музею історії України). Поштовхом до досліджень були рештки давньої кладки, виявлені на схилі гори. Результати цих досліджень були не менш яскравими, ніж усі попередні роботи вченого. Тут В.В. Хвойка виявив рештки язичницького капища у вигляді фундаменту еліптичної форми, що був складений на глині з каменів сірого пісковика. Не менш цінними є відкриті там же рештки кам'яного палацу X—XI ст., оздобленого фресками та мозаїками, і залишки давньоруських майстерень. Звертає на себе увагу запрестольний хрест грецької роботи X ст., покритий срібною пластиною з медальйонами, що зберігали святі моці. Хрест цей знаходився в братській могилі киян, які загинули в битві з монголо-татарами.

Результати розкопок привернули увагу як учених, так і широкого загалу. Археологічна комісія не могла залишитись осторонь. На жаль, В.В. Хвойка був відсторонений, а для керівництва розкопками в 1908 р. були направлені Д.В. Мілеєв і Б.В. Фармаковський. Розкопки вони проводили на державних землях, зокрема, Д.В. Мілеєв досліджував рештки Десятинної церкви. В.В. Хвойка продовжив розкопки на приватних землях. На XIV Археологічному з'їзді, що відбувся того самого року в Чернігові, було заслухано звіт про їх результати. Місце розкопок оглянули Н.П. Кондаков, Д.В. Айналов, П.С. Уварова, О.О. Бобринський. З'їзд виніс подяку В.В. Хвойці й запропонував просити уряд придбати садибу у власність держави для проведення подальших досліджень на цій території. Тривала й нудна бюрократична вовтузня з цього питання продовжувалася до 1913 р. Трагічна смерть Д.В. Мілеєва в 1914 р. поставила крапку на вивченні стародавнього Києва.

Незважаючи на всю складність і неоднозначність стосунків В.В. Хвойки з Імператорською Археологічною комісією, її голова О.О. Бобринський за потреби звертався до нього. Так, він писав В.В. Хвойці, що 27 серпня 1911 р. Овруч відвідав цар і дуже хотів би побачити розкопки. О.О. Бобринський надіслав відкритий лист, і В.В. Хвойка розкопав 23 кургани в Коростені та 2 — за 7 км від Овруча, поблизу двох відомих літописних древлянських міст. Під час цих розкопок В.В. Хвойка відкрив ще одну стоянку кам'яного віку — Іскоростю, що знаходилася на березі р. Уж на території м. Коростеня. За домовленістю між болгарськими і сербськими вченими і Російським археологічним інститутом в Константинополі було прийнято рішення про початок спільних археологічних досліджень Балканського півострова. Директор цього інституту академік Ф.Ф. Успенський запросив В.В. Хвойку представляти Росію. З цією метою В.В. Хвойка в 1911 р. відвідав Константинополь. На жаль, політична ситуація на Балканах стала на заваді реалізації цих планів.

На запрошення військово-історичного товариства В.В. Хвойка, незважаючи на сухоти, останні роки свого життя (1910—1914) присвятив дослідженню стародавнього Білгорода, форпосту великокнязівського Києва. Тут він виявив

рештки одноапсидної церкви та триапсидного храму XII ст., прикрашеного фресками, серед яких була і золота, що до того часу ще не траплялося в залишках стародавніх храмів. Значну увагу дослідник приділив вивченню давньоруських білгородських укріплень — валів. У них уперше були виявлені зрубні конструкції зі стіною із сирцевої кладки. Важливими були розкопки жител і ремісничих майстерень. Тут було знайдено велику кількість полив'яних плиток X—XII ст. Уважне їх вивчення і зіставлення з матеріалами, отриманими в майстернях на Київському дитинці, дало змогу дослідникові реконструювати технологічні прийоми їх виготовлення. Під час розкопок Білгородку неодноразово відвідували вчені, представники громадськості, учні і викладачі багатьох навчальних закладів. Часто запрошували вченого провести екскурсії і в неділю. Він ніколи не відмовляв.

Велика і багатогранна праця В.В. Хвойки в галузі археології викликала повагу до вченого. Його обирають членом численних наукових товариств: Московського археологічного товариства, Російського археологічного товариства, Російського археологічного інституту в Константинополі, Російського військово-історичного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтв, Одеського товариства історії і старожитностей, Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, почесним членом Оренбурзької, Віленської, Саратовської вчених архівних комісій.

В.В. Хвойка не лише збагатив археологічну науку відкриттям цілого ряду нових археологічних культур, а й на основі своїх археологічних досліджень намагався відтворити стародавню історію Середнього Придніпров'я. Він розробив періодизацію старожитностей Придніпров'я, яка ґрунтувалася на обряді трупоспалення, що, на думку В.В. Хвойки, зафіксований у цьому регіоні безперервно від кінця неоліту до запровадження християнства. Дослідник виділив сім періодів, кожному з яких відповідав певний тип археологічних пам'яток.

У монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913) В.В. Хвойка подає історико-типологічний огляд старожитностей регіону від кам'яного віку до великокняжої доби. В.В. Хвойка вважав, якщо не брати до уваги довізні та запозичені вироби і розглядати винятково речі місцевого характеру, можна побачити, з одного боку, сталість способів домобудівництва, осілий спосіб життя і пов'язані з ним заняття, які наклали відбиток на основні риси культури, обряд трупоспалення, що простежується від VIII—XII ст. у глибину віків, з іншого — безперервні і послідовні зміни місцевої культури, що зберігають між окремими етапами безпосередній зв'язок.

В.В. Хвойка підкреслював, що вивчення доісторичних пам'яток Придніпров'я свідчить про нерівномірність культурного розвитку населення. Можна констатувати зупинки у розвитку і навіть занепад культури, що зумовлено багатьма чинниками, серед яких — різноетнічні впливи, які часом дуже яскраво прикрашали в цілому просту місцеву культуру. Так, III—IV ст. н. е. були періодом найвищого впливу римської провінційної культури. Пізніше події в Подунав'ї та Велике переселення народів призвели до ізоляції середньодніпровського населення від джерел культурного впливу, що спричинило занепад культури. Поклавши в основу своєї концепції принцип автохтонізму, в усіх своїх працях В.В. Хвойка обстоював висновок, що в Середньому Придніпров'ї з доісторичних часів мешкало населення, одним з ростків якого в подальшому є південно-східна гілка слов'янського народу.

В.В. Хвойка не належав до дипломованих учених. Своїми знаннями він зобов'язаний лише собі, своїй спостережливості та тій інтуїції, що притаманна лише талановитим людям. Він окреслив загальний вигляд стародавнього життя Середнього Придніпров'я, давши змогу наступним дослідникам розробляти деталі. Усі положення запропонованої концепції, які й досі не втратили своєї наукової вартості, впливають безпосередньо з практичного досвіду невтомного дослідника старожитностей Придніпров'я — Вікентія В'ячеславовича Хвойки. Величезний матеріал, отриманий В.В. Хвойкою в результаті 20-річних досліджень Середнього Подніпров'я і нині займає належне місце в експозиції Національного музею історії України.

Одержано 26.10.2002